

Rasebegrepets fortid og nåtid

Sindre Bangstad

Forsker

Institutt for kirke-, religions- og livssynsforskning

sindre.bangstad@kifo.no

SAMMENDRAG

Det er en etablert sannhet i de fleste samfunnsvitenskapelige kretser at begrepet 'rase' er forankret i sosiale konstruksjoner. Like fullt synes det problematiske begrepet 'rase' med relativ regelmessighet å vende tilbake i offentlige diskurser også i en norsk og europeisk kontekst. Uavhengig av den etablerte begrepsforståelsen i samfunnsvitenskapene, har begrepets 'etterliv' og de populære forestillinger som knytter seg til begrepet den dag i dag materielle konsekvenser for minoriteter som utsettes for prosesser av rasialisering. I denne artikkelen vil jeg se nærmere på det problematiske 'rase'-begrepets historie og samtid. Dette er en teoretisk artikkel, og i det tilfeldige utvalget av litteratur er det lagt vekt på samfunnsvitenskapelig litteratur som kan bidra til å belyse problemstillingen i en norsk, europeisk og amerikansk samfunnsmessig og politisk kontekst. Det argumenteres for at utfordringene til den diskrediteringen av 'rase'-begrepet som har funnet sted i en norsk og europeisk kontekst etter nazismen, 2. verdenskrig og Holocaust, skriver seg fra det man kan karakterisere som en ny 'biologisme', samt fra den langt mer utbredte og legitime bruken av 'rase'-begrepet i en amerikansk akademisk kontekst og litteratur – og fra enkelte anti-rasistiske strømningers insistering på nødvendigheten av å opprettholde et begrep om 'rase' for at rasisme i ulike former i samtiden skal kunne anerkjennes og adresseres. Den faglitteraturen på ny-rasisme og/eller kulturell rasisme som vokser frem på 1980-tallet, gir imidlertid grunn til å stille spørsmålet om ikke underliggende 'rase'-begreper i vår tid først og fremst kommer til offentlig uttrykk gjennom såkalt rasialisering av minoriteter.

Nøkkelord

Rase, rasisme, biologisme, nyrasisme, rasialisering

THE PAST AND THE PRESENT OF THE CONCEPT OF RACE

It is an established fact in most social science circles that the concept of 'race' is anchored in social constructs. Nevertheless, the problematic concept of 'race' appears to re-emerge in public discourses in a Norwegian and European context. Regardless of the established understanding of the concept in social science, the 'afterlife' of the term and the popular imaginaries related to the term continue to have material consequences for minorities subject to processes of racialization. In this article, I explore the history of the problematic concept of 'race' and its contemporary usages. This is a theoretical article, and in the random selection of literature, I have emphasized social science literature which may contribute to shedding light on the problem in a Norwegian, European and US societal and political context. I argue that the challenges to the discrediting of the concept of 'race' which has occurred in a Norwegian and European context after German Nazism, World War II and the Holocaust, stem from what one may refer to as a 'new biologism,' as well the far more extensive and legitimate use of the term 'race' in US academic contexts and literature. Recent scholarly literature on 'new racism' and/or 'cultural racism' which emerges in the course of the 1980s provide reasons for asking the question as to whether foundational concepts of 'race' are not in our time primarily expressed through so-called 'racialization' of minorities.

Keywords

Race, racism, biologism, new racism, racialization.

There was nothing holy or particular in my skin; I was black because of history and heritage. There was no nobility in falling, being bound, in living oppressed, and there was no inherent meaning in black blood. Black blood wasn't black; black *skin* wasn't even black.

Ta-Nehisi Coates, Between the World and Me, 2015: 55

'RASE' I NORSK OG EUROPEISK HISTORIE

Med '*rase*' skal det her forstås et sosialt og historisk konstrukt som forankrer menneskelig ulikhet i forestillinger om at mennesker med ulik opprinnelse og hudfarge er biologisk ulike, og at disse biologiske ulikhetene er medfødte, uforanderlige og gir grunnlag for å behandle dem ulikt. Med *rasisme* vises det her til «en generalisering i form av at mennesker tillegges bestemte egenskaper på bakgrunn av sin tilhørighet i en bestemt gruppe, og at disse egenskapene defineres som så negative at de utgjør et argument for å holde medlemmer av gruppen på avstand, ekskludere dem, og om mulig aktivt diskriminere dem. En slik negativ generalisering og underordning av mennesker kan kalles rasisme, uavhengig av om den begrunnes med folks hudfarge, religion, språk eller kultur» (Bangstad og Døving, 2015: 16). Med *rasialisering* vises det her til en tilstand hvor rasisme er innbakt i en sosial praksis, og hvor det analytiske fokuset er flyttet fra enkeltindivider og over på samfunnsstrukturelle forhold (Rogstad og Midtbøen, 2010: 9). Rasialisering er et perspektiv som legger vekt på hvordan verdimesseige kategoriseringer av mennesker kan være for-

ankret i måten vi forstår og kommuniserer om verden på – og hvordan disse kan fungere som en bekreftelse av oss selv som moralsk «bedre» enn andre (Gullestad, 2002). Begrepet rasialisering forstyrrer skillet mellom rasisme forstått som et ideologisk fenomen, og diskriminering som en handlingskategori (Rogstad og Midtbøen, 2010).

Det er vanlig i faglitteraturen på feltet å fortelle historien om 'rase'-begrepet i norsk og europeisk historie som en ferd mot et stadig høyere nivå av kunnskap og opplysning om det uholdbare i et rent ut biologisk 'rase'-begrep. Analysert ut ifra et slikt perspektiv er dette også en fortelling om historiens fremskritt hvorved fortidens begrepsmessige synder forkastes til fordel for vitenskapelig etterprøvbarehet og rasjonalitet. Det fremstår også som en betryggende fortelling om den antatte umuligheten i å repetere fortiden med alle de overgrep og forbrytelser mot norske og europeiske minoriteter som har vært legitimert med henvisning til ideer om 'raser' eller rasetenkning – fra tvangssteriliseringen av rom- og romanitalende folk i Norge i moderne tid (Rossvoll og Bielenberg, 2012; Brandal og Plesner, 2015), den statsinitierte og støttede assimileringen av samene (Minde, 2003) til det norske Holocaust (Bruland, 2011). Problemet er selvsagt at dette er en altfor enkel og lineær fortelling om så vel 'rase'-begrepets fortid og samtid som den ytterst problematiske rolle norske som europeiske forskere og vitenskapsfolk har spilt i 'rase'-begrepets historie.

Studiene til sentrale rasismehistorikere som George M. Fredrickson (2002) og Francisco Bethencourt (2013) gjør det imidlertid klart at rasisme verken historisk sett eller i samtiden med nødvendighet forutsetter biologisk orienterte begreper om 'raser'. Det samme kan konstateres av arbeidene til sosiologen Michael Banton (Banton, 1987). For både Fredrickson og Bethencourt mener å finne den første dokumenterbare forekomsten av moderne rasisme i behandlingen som etterkommere etter muslimer og jøder ble utsatt for av de katolske herskerne og den katolske kirken etter gjenerobringen – *La Reconquista* – av den iberiske halvøy fra de muslimske maurerne i 1492. Etterkommerne av muslimer og jøder på den iberiske halvøy som under tvang og trusler om vold hadde konvertert til katolisismen etter gjenerobringen, ble karakterisert som *moriscos* og *conversos*. De ble i århundrene som fulgte betraktet med dyp og grunnleggende mistenksomhet fra så vel de katolske myndighetene som den katolske kirkens og den katolske befolkningens side. Det var på grunnlag av nettopp denne mistenksomheten at det på katolsk hold utviklet seg en doktrine referert til som *limpieza de sangre* (blodets renhet). Den underliggende forestillingen her var selvsagt at muslimsk og jødisk identitet var biologisk nedarvet og essensiell eller altså fulgte med farslinjens «blod». Hadde man muslimske eller jødiske forfedre, var man ikke å anse som en «ekte» katolikk til tross for konverteringen (Bangstad og Døving, 2015: 41–42). For mitt analytiske formål her er imidlertid det sentrale poenget som er verdt å merke seg, det faktum at selve begrepet «blodets renhet» tok utgangspunkt i ideer om «nedarvet religion» og derfor blander sammen både natur (biologi) og kultur. Det er også av stor betydning at begrepet 'rase' eller *la raza*, som ifølge de nevnte rasismehistorikere først dukker opp på den iberiske halvøy i denne perioden, på det tidspunkt ble brukt av den spanske katolske høyadelen om dem selv, på langt nær handler om 'rase' i noen moderne forstand: Å være del av *la raza* var å være av «høyadelig byrd» (Skorgen, 2002: 24). Sagt med andre ord: forestillingene om en rettlinjert utvikling fra rasisme forankret i ideer om biologi (eller 'rase') i europeisk fortid til rasisme forankret i kultur eller religion i europeisk samtid, må som følge av dette oppgis. Det er faktisk bare unntaksvis – og da særlig i det vi kan karakterisere som

den vitenskapelige rasismens epoke (ca. 1860–1945) at vi med noen grad av berettigelse kan hevde at rasetenkingen i det store og det hele dreier seg om ‘raser’ i biologisk forstand. Når det er grunn til å understreke nettopp dette at det moderne ‘rase’-begrepet fra begynnelsen av har handlet om noe mer enn biologiske indikatorer, er det fordi hegemoniske og common sense-baserte forestillinger om rasisme i Norge selv i vår tid, insisterer på at noe kan karakteriseres som ‘rasisme’ eller noen som ‘rasister’ dersom det helt klart og utvetydig er gjort henvisning til ‘rase’ i biologisk forstand. Et nærliggende eksempel på dette finner vi i norsk rettspraksis, hvor terskelen for å pådømme offentlige ytringer som rasistiske i ulike rettsinstanser i stor grad må kunne sies å være knyttet til henvisninger til ‘rase’ – i biologisk forstand (se Bangstad, 2012 for dette).¹ Eller i en del eldre norske akademikers fremstillinger (se Eriksen, 1986 for et klassisk eksempel) – som aldri har tatt inn over seg den etter hvert omfattende forskningslitteraturen om ny-rasisme, kulturell rasisme eller ‘rasisme uten raser’ (Goldberg, 2006) siden 1980-tallet, og som derfor bibeholder et biologisk orientert begrep om rasisme som for alle praktiske formål i vår tid inngår i mer eller mindre systematiserte fornektelser av eksistensen av rasisme (van Dijk, 1992) og diskriminering rettet mot minoriteter i Norge. Samtidig som man går til det drastiske og uvitenskapelige skritt å erklære at «det nesten ikke [er] snakk om rase» hos høyreekstreme aktører som Anders Behring Breivik og Peder Are Nøstvold Jensen (aka ‘Fjordman’) (se Bangstad, 2014b: 25 for en tilbakevisning). Som sosiologen Alana Lentin nylig har bemerket, er det av sentral betydning også å forstå og analysere hvordan slike fornektelser er «bygget inn i» [«structured into»] forståelser av rase og rasisme i vår tid (Lentin, 2016: 385). For kampen mot rasisme handler nå i økende grad for individer som blir utsatt for rasisme å få aksept for at rasisme faktisk eksisterer og aksept for å navngi det som sådan (Hesse, 2014). Det er i aller høyeste grad også tilfellet i dagens Norge, hvor sosiologen Jon Rogstad er blant dem som har påpekt at å bruke begrepet rasisme på det nærmeste er blitt tabuisert i norsk offentlighet (Rogstad, sitert i nrk.no 2013). Ulikt Rogstad og Midtbøen (2010) mener jeg

1. I denne sammenheng kan det være verdt å nevne at Kristiansand tingrett i en dom i en sivilsak avsagt 20. februar 2015 (saksnr. 14-158854 TVI-KISA/2G) aksepterte at rasisme i Norge i vår tid ikke utelukkende kan knyttes til biologisk ‘rase’-tenkning. Saken dreide seg om et erstatningskrav reist av Arne Tumyr i egenskap av leder for Stans Islamisering av Norge (SIAN) for ærekrenkelser under straffelovens § 247 mot en lokal imam, Akmal Ali fra Muslimske Union Agder, på grunnlag av at nevnte Ali i et intervju med NRK Sørlandet publisert 02. april 2014 hadde erklært at han ikke ønsket å møte Tumyr og SIAN til debatt i hovedbiblioteket i Kristiansand fordi Tumyr «bygger hele sin virksomhet på rasisme, hat, propaganda og mye løgn». Tumyr og SIAN hadde med utgangspunkt i at Tumyr i en dom i en liknende sak om ærekrenkelser avsagt av Oslo tingrett den 2. februar 2005 (saksnr. 04-056087PRI-OTIR/05) ble tilkjent erstatning fra Human-Etisk Forbund (HEF) på norske kroner 30 000 for en uttalelse fra en sentral tillitsvalgt i HEF som hadde erklært at Tumyr «spiller på rasisme og fremmedfrykt» i et leserinnlegg i *Fædrelandsvennen* 24. august 1999. Den aktuelle tingrettsdommen i Oslo la i sine domspremisser *Bokmålsordboka* sin definisjon av rasisme som et «menneskesyn, politikk eller sett av holdninger som bygger på den oppfatning at visse raser er andre raser overlegne, rasefordommer» til grunn, fordi denne definisjonen angivelig reflekterte en «gjengs oppfatning av ordet» [sic]. I dommen fra Kristiansand tingrett fra 2015 bemerkes det tørt og lakonisk til dette at «retten kan ikke se at *Bokmålsordboka* er noen rettskilde av nevneverdig vekt i denne sammenheng.» Forfatteren av denne artikkelen var sammen med førsteamanuensis Lars Gule fra Høgskolen i Oslo og Akershus (HiOA) sakkyndig vitne innkalt av Akmal Alis forsvarer i den aktuelle saken, som endte med et fullstendig nederlag for Tumyr og SIAN. En samlet Agder lagmannsrett avviste senere samme vår med 3 mot 0 stemmer en anke fra Tumyrs advokater. For mer om SIANs diskurser og retorikk om islam og muslimer og i hvilken grad disse med rette kan karakteriseres som ‘rasistiske’, se Bangstad (2016)

imidlertid at å unngå begrepet fordi det i mange tilfeller fungerer som for mye av en 'rød klut' og å heller snakke om 'diskriminering', ikke er en farbar vei å gå. Risikoen ved å erstatte begrepet rasisme med diskriminering i tilfeller der bruken av førstnevnte begrep lar seg forsvare, er at valget av begrep kan bidra til både fornektelse, minimalisering og naturalisering av rasisme som sosiale og politiske fenomener. Den norske sosialantropologen Marianne Gullestad (2002, 2006) påpekte i sin tid at samfunnseliter – herunder akademikere med større eller mindre grad av overlegg og bevissthet – også bidro til rasialiseringen og ekskluderingen av minoriteter i Norge. Gullestads arbeider på dette feltet var forankret i et rasialiseringsspektiv, men møtte mye motbør fordi de også impliserte navngitte forskere (Eriksen, 2016). To på alle måter sentrale retoriske strategier i slike fornektelser i vår tid er å hevde at «rasisme ikke eksisterer fordi folk ikke lenger snakker om rase» eller at man både på individuelt og samfunnsmessig nivå har «overskredet rase», er blitt «far-geblinde» eller sågar «post-rasiale». Men ideer om 'rase' har alltid vært sammensatte og endret seg over tid (Goldberg, 2015: 9). Rasismens uttrykksformer er ikke statiske, men dynamiske (López, 2014). Så også i Norge og Europa (Helland, upublisert manuskript). Kultursosiologen Stuart Hall (Valluvan og Kapoor, 2016: 378) refererte i sin tid til «rase» som en «flytende signifikant». I dette lå det at man kan finne rase- eller rasiologisk tenkning som antar andre former, og som setter 'kultur' eller 'religion' snarere enn biologi og hudfarge i sentrum som symboler på den angivelige legitimiteten i differensierte og hierarkiske forskjeller mellom mennesker (Hall, 1997). Paul Gilroy har på sin side understreket at grensene mellom 'natur' og 'kultur' alltid har vært porøse, at det alltid har vært flytende overganger mellom det biologiske og det kulturelle, og at det angivelige skiftet i rasistiske tenkemåter og diskurser derfor ikke kan beskrives som absolutt (Gilroy, 2000: 33–34). Det har også vært påpekt at bestemte religiøse og kulturelle gruppering i vår tid i økende grad synes å bli utsatt for prosesser av *rasialisering* hvor deres (antatte eller reelle) religiøse trosoverbevisning antar karakter av noe som kan karakteriseres som 'rase'-likt: medfødt, nedarvet, uforanderlig og deterministisk (se Meer og Modood, 2009 for dette). Når det for eksempel i den ytre høyresidens konspiranoide 'Eurabia'-teorier (Carr, 2006; Bangstad 2013) gang på gang fastholdes at *alle* troende muslimer bosatt i Europa praktiserer *taqiyya* (eg. 'dissimulering', men her 'løgn' og 'bedrag') og derfor er medvirkende i en langsiktig 'plan' om å underlegge seg Europa og å etablere en islamsk stat eller et kalifat på europeisk territorium, så har man på sett og vis sluttet sirkelen tilbake til de rasistiske forståelsene av muslimer og jøder på den iberiske halvøy på 1400-tallet. Vår tids eksponenter for 'Eurabia'-teorien (Bangstad, 2013), som den høyreekstreme og rasistiske norske bloggeren Peder Are Nøstvold Jensen (aka 'Fjordman') er, som vitenskapshistorikeren Vidar Enebakk har dokumentert, påfallende opptatt av genetiske spørsmål og det 'Fjordman' selv kaller den «hvite rasens overlevelse» (Enebakk, 2012; se også Bangstad, 2014a: 94–95).

Sosiologen Katrine Fangen har påpekt at den europeiske opplysningstiden er en sentral forutsetning både for fremveksten og spredningen av rasisme så vel som 'rase'-begreper i Europa (Fangen, 1993). Samtidig er det verdt å understreke at vi vanskelig kan tale om én europeisk opplysningstid, og at arven fra opplysningstiden dermed vanskelig kan karakteriseres som entydig hva angår både rasisme og 'rase'-begreper. Men det er opplagt at fremveksten av sekulære vitenskaper i opplysningstiden er ett av de sentrale vilkårene for fremveksten av moderne 'rase'-begreper og rasisme. Fredrickson beskriver for eksem-

pel Voltaire som en tidlig forløper for den sekulariserte 'rase'-baserte antisemittismen i Europa på 1800-tallet. Kant mente at «hvite» og «svarte» utgjorde menneskehetens to mest grunnleggende «raser», hevdet at «rasemessig tilhørighet» gikk i arv, og skrev nedsettende om «negre» på samme måte som Voltaire skrev nedsettende om jøder. Kulturhistorikeren Torgeir Skorgen begynner sin beretning om rasetenkningens historie med den verdensberømte svenske botanikeren Carl von Linnés (1707–1778) klassifisering av mennesker eller *homo sapiens* i sitt naturhistoriske verk *Systema naturae* fra 1735. Skorgen karakteriserer Linné som «den klassiske rasismens far» (Skorgen, 2002: 56). Med «klassisk rasisme» forstås her «biologisk begrunnede og klassifiserende inndelinger av menneskeheten ut ifra observerbare formegenskaper som hår- og øyenfarge, nese og leppefasong eller andre fysiologiske bygningstrekk (ibid.). Det er imidlertid liten dekning for å påstå at dette skulle representere en klassisk rasisme fordi den er biologisk orientert. Snarere står vi her overfor forløperen til den moderne rasetenkningen – eller altså den såkalt *vitenskapelige rasismen*. Linnés arbeider er også interessante av andre og spesifikt nordiske grunner: For nederst i sitt hierarki av menneskeraser plasserte han de såkalte *monstruosus*, som inkluderte «samer, hottentotter,² kinesere og kanadiere.» Linné la ved sitt klassifiseringssystem på mange måter grunnlaget for den rasistiske og stigmatiserende forståelsen av samer som symboler på «rasemessig urenhets» i en rekke nordiske land (Mattson, 2014: 331). Dette er en forståelse som vi finner spor av langt inn i vår tid (Eidheim, 1969). Blant andre viktige navn i 'vitenskapeliggjøringen' av begreper om 'rase' og i utviklingen av 'rase'-tenkning, er den tyske medisineren Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840) og den tyske filosofen og språkforskeren Friedrich Schlegel (1772–1829). Blumenbach er opphavsmannen til ideen om en spesifikk 'kaukasoid rase', som altså angivelig opprinnelig skulle skrive seg fra Kaukasus-regionen i Sentral-Asia, samt studiet av ulike kranieformer (*kranilogien*) (Skorgen, 2002: 94–95), mens Schlegel er den som lanserer ideen om at hvite europeere er del av en 'arisk rase' nedstammet fra en adelig overklasse i det førkoloniale India (Skorgen, op. cit.: 108, 109). I Norge var historikere som Rudolf Keyser (1803–1864) og P. A. Munch (1810–1863) tilhengere av myten om den 'ariske rasen'. At disse forestillingene har *virkingseffekter* langt inn i vår samtid, trenger man ikke gå lenger enn til det klassifikatoriske systemet i dagens USA for å dokumentere, for som antropologen Carol C. Mukhopadhyay påpeker, er begrepet 'kaukasisk' overraskende til stede og levende i både forskningsmessig og folkelig begrepsbruk i USA (Mukhopadhyay, 2012: 60–61).

I en norsk kontekst noe forskningsmessig underfokusert aspekt ved utviklingen av begreper om 'raser' og rasetenkning, er hvordan disse utviklet seg parallelt med den moderne nasjonalstaten og dens klassifikatoriske apparat (Valluvan og Kapoor, 2016: 381) og parallelt med den europeiske imperialismen på 1700- og 1800-tallet. For 'rase'-begreper, 'rase'-tenkning og dens tilknyttede ideer om et naturgitt 'hvitt' herredømme spilte selvsagt en sentral rolle i utviklingen av en intellektuell og politisk legitimering av europeisk kolonialisme (se Meer, 2016: 395). Kongeriket Danmark-Norge kan knapt nok sies å ha vært blant de mest betydningsfulle aktørene i verken europeisk kolonialisme eller den

2. Langt de fleste vil etter hvert ha fått med seg at dette begrepet – som tør være kjent også fra norsk barnelitteratur, forskning og populærkultur langt inn i vår tid (tenk Thorbjørn Egner) – er et nedsettende begrep som ble brukt om den nomadiske urbefolkningen i det sørlige Afrika (Namibia, Botswana, Sør-Afrika), *KhoiSanene*.

transatlantiske slavehandelen. Men norske aktører var involvert i både den dansk-norske slavehandelen og i kolonial utbytting i ulike deler av Afrika som leiesoldater, eventyrere og investorer (Kjerland og Rio, 2009). Det er ikke noe som indikerer at deres holdninger til afrikanere – forankret som de var i allment utbredte europeiske ideer og forestillinger om antatt medfødte ulike ‘rase’-messige egenskaper som grunn for legitimeringen av ulike rettigheter (Kyllingstad, 2004) – i det vesentlige skilte seg ut fra andre europeeres holdninger. Fra den omfattende forskningslitteraturen på assimilering- og fornorskingspolitikken som den norske stat holdt fast på overfor samene helt frem til vår tid, vet vi også at samer *ikke* var inkludert i det ‘forestilte fellesskapet’ (Anderson, 1983) som den fremvoksende nasjonalstaten Norge var forankret i. Christen Andreas Brygfjeld (1863–1952), som i egenskap av å være skoledirektør i Finnmark fra 1923 til 1935 var en mektig eksponent for fornorskingspolitikken overfor samene, beskrev nordmenn som «rasemessig overlegne» ‘lappene’, og ‘lappene’ som «rasemessig degenererte» (sitert i Minde, 2003: 131). Da den norske antropologen Harald Eidheim på slutten av 1940- og på begynnelsen av 1950-tallet utførte feltarbeid i den blandete kystkommunen Nesseby i Finnmark, fant han at innbyggere av samisk bakgrunn, privat hadde tatt til seg stigmaet de hadde blitt påført i den grad at de beskrev seg selv som tilhørende en «tilbakestående rase». Offentlig unngikk de å henvise til sin samiske bakgrunn overhodet ved blant annet å unngå å snakke samisk og etterstrebe hegemoniske norsk-definerte idealer om ‘renslighet’ og ‘hygiene’ (Eidheim, 1969: 60, 62).

Norge og Norden skulle også spille en spesiell rolle i den rasetenkningen som stod sentralt i den tyske nazismen. Blant de avgjørende premissleverandørene for denne rasetenkningen var tyske ‘rase’-antropologer med bakgrunn fra etnografiske studier i det tyskkontrollerte koloniale Sørvest-Afrika (det nåværende Namibia) under det tyske folke mordet (av tyskerne selv betegnet som en ‘rasekrig’) på hereroene og namaene i perioden 1904 til 1908 (Olusoga og Erichsen, 2010; Eriksen, 2007) – som blant andre Eugen Fischer (1874–1967) (Stone, 2001; Madley 2005). Det er ellers dokumentert at Hitler under skrivingen av *Mein Kampf* i Landsberg-fengselet i München i 1924 leste bøker av Fischer (Gilroy, 2000: 79), som hadde sitt vitenskapelige ‘gjennombrudd’ med en studie av de såkalte ‘Rehoboth-basterne’ i tysk Sørvest-Afrika i 1913 (Sussman, 2014: 114). Fischer var opprinnelig professor i antropologi ved universitetet i Freiburg, men ble i kraft av sin tiltakende berømmelse utnevnt som direktør for Kaiser Wilhelm-instituttet (KWIA) i Berlin da dette ble grunnlagt i 1927 (Sussman, op. cit.: 116). Beskrevet som en «politisk kameleon», kastet Fischer seg ivrig om halsen på det nye naziregimet etter at Hitler kom til makten i 1933. I 1933 ble han personlig utnevnt av Hitler som rektor for Friedrich-Wilhelm-universitetet i Berlin (det nåværende Humboldt-universitetet) (Sussman, op. cit.: 117). Fra 1941 av var antisemitten Fischer en sterk talsmann for en «endelig løsning» [*Endlösung*] på jødespørsmålet. I 1943 tok han til orde for massesterilisering av romfolk med grunnlag i at disse angivelige var ‘primitive’ og ‘anti-sosiale’ (Sussman, op. cit.: 117, 118). For øvrig hører det med til denne historien at tyske antropologer under 2. verdenskrig også var direkte involvert i studier av jøder i nazi-kontrollerte jødiske ghettoer som Tarnów i Polen, og at det arbeidet en rekke antropologer i tyske utryddelsesleire som Auschwitz (Schafft, 2004). Blant nazistiske krigsforbrytere som hadde utdannelse i antropologi og som stod på vennskapelig fot med Fischer og hans rasehygieniske kollegaer ved KWIA, var medisineren Josef Mengele, beryktet for sine grufulle medisinske eksperimenter på jødiske konsentra-

sjonsleirfanger i Auschwitz.³ Fischer pleiet nær kontakt med amerikanske rasehygienikere som Madison Grant. I det som altså skulle vise seg å være den vitenskapelige rasismens og den intellektuelle rasetenkningens farligste bidrag, vokser det i en rekke land i Europa samt i USA fra 1900-tallet og fremover en såkalt *rasehygienisk* bevegelse. Det var antropologen, oppdageren og geografen Francis Galton (1822–1911) som introduserte begrepet *rasehygiene* eller eugenikk. Den rasehygieniske bevegelsen var en sosialpolitisk bevegelse for å «beskytte de europeiske rasene» mot «degenerering» og for å fremme videreføringen av det man anså som «godt» arvestoff (Roll-Hansen, 1980). Rasehygieniske miljøer vokste frem også i Norge på begynnelsen av 1900-tallet, og noen av de sentrale aktørene i denne bevegelsen i Norge pleiet nær og utstrakt kontakt med rasehygieniske vitenskapelige miljøer i Tyskland, Sverige og USA helt frem til 2. verdenskrig. Blant disse var den norske militærlegen og antropologen Halfdan Bryn (1864–1933) fra Trondheim og farmasøyten og kjemikeren Jon Alfred Mjøen (1860–1939) fra Oslo. Halfdan Bryn hadde en mangeårig og omfattende korrespondanse med en av nazi-Tysklands fremste og mest leste rasebiolog, nemlig Hans F. K. Günther (1891–1968), hvis bok *Kleine Rassenkunde (Liten raselære)* med naziregimets støtte solgte i hundretusentalls eksemplarer under nazismen. Günther, som presenterte de 'vitenskapelige' argumentene for de tyske «raselovene» som ble vedtatt på det tyske nazipartiet NSDAPs Nürnbergkongress i 1935, som var ett av mange tidlige varsler om de forferdelige forbrytelser mot europeiske jøder som skulle følge fra nazi-regimets side, fremhevet Bryn som en fremtredende ekspert på den «nordiske rasens» angivelige «overlegenhet» (Skorgen, op. cit.: 223, 226). Günther var som følge av sitt giftermål med den norske tysklandsstudenten Maggen Blom i 1923, bosatt i Skien i et par år. Der ble hans forfatterskap understøttet av hans svigerfar, lektor Christopher Blom ved Skien høyere skole, som også introduserte ham for Vidkun Quisling. Quisling hadde i sin tid vært elev nettopp ved Skien høyere skole (Emberland og Kott, 2013: 61–62). Günther utviklet sine ideer om den «den nordiske rasens overlegenhet» under sine år i Norge, og som en sentral intellektuell i det såkalte *Nordischer Gesellschaft*, etablert i 1921 (Emberland og Kott, 2013: 58, 59). Günther fikk sitt professorat i «rasevitenskap» ved Universitetet i Jena ved utnevning av en nazistisk delstatsminister i Thüringen i 1930 (Emberland og Kott, op. cit.: 59). Ifølge historikerne Terje Emberland og Matthew Kott, som har skrevet standardverket om Norge og nordmenns tiltenkte rolle i det storgermanske prosjektet under nazismen, var Günthers ideer om den «nordiske rasen» en avgjørende innflytelse på SS-lederen Heinrich Himmler, og av avgjørende betydning for at både Himmler og hans SS under 2. verdenskrig viet Norge så stor oppmerksomhet. Ved rekruttering av unge menn av den 'nordiske rase' fra Norge og andre nordiske land til både avl og væpnet strid, skulle den 'rasemessige degenerering i det tyske folk' overvinnes.⁴

3. For Fischer fikk han og hans institutts nære samarbeid med og legitimering av nazismens forferdelser ingen faglige eller straffemessige konsekvenser etter krigen: Fischer ble i 1952 utnevnt til ærespresident i den tyske antropologiforeningen. Han fortsatte å publisere, og utga i 1959 sine memoarer, hvor enhver referanse til hans nære samarbeid med naziregimet ble unngått (Sussman, op. cit.: 119).

4. For standardverket om rasetenkningen til den radikalt-nazistiske norske Ragnarokkretsen som var avvisende til samarbeid med Quisling på grunn av det de anså som hans manglende tydelighet i 'rase'-spørsmålet, se Emberland (2003). Ragnarok-kretsen inkluderte blant andre intellektuelle som Per Imerslund, Hans S. Jacobsen og komponisten Geirr Tveitt.

Det er imidlertid altfor enkelt å tro at rasehygieniske ideer og overbevisninger var begrenset til nazister og nazi-sympatisører, og at den tok slutt med Holocaust og 2. verdenskrigs slutt. Den senere norske helsedirektøren Karl Evang og fengselslegen og psykiateren Johann Scharffenberg, som begge var sosialdemokrater og sterke motstandere av nazismen, ble tidlig tilhengere av rasehygieniske tiltak i Norge (Skorgen, op. cit.: 197). Det er også verdt å merke seg at da den norske steriliseringsloven, *Lov om adgang til sterilisering* ble vedtatt av Stortinget i 1934, så var det med støtte fra blant annet Det medisinske fakultet ved Universitetet i Oslo. Scharffenberg var en sterk forkjemper for denne loven, og argumenterte i denne forbindelse for at tater representerte «en lavere rase» som «ikke kunne omdannes til en verdifull bestanddel av vårt folk» (sitert etter Rossvoll og Bielenberg, 2012: 29). Med bakgrunn i nettopp denne loven fant det mellom 1934 og 1977 sted et hundretalls steriliseringer i Norge, noen av dem også under tvang, og først og fremst av norske kvinner med taterbakgrunn, helt ned i 14-årsalderen (Aas og Vestgården, 2014: 50). Ei heller var ideene og forestillingene om den «nordiske rasen» angivelige «overlegenhet» begrenset til Norge og Europa. I USA argumenterte amerikanske rasehygienikere for eksistensen av fire 'underraser' blant den 'kaukasiske rasen', nemlig «den nordiske, den alpine, Middelhavsrasen og den jødiske rasen» [sic], med den «nordiske rasen» rangert høyest intellektuelt og moralsk (Mukhopadhyay, op. cit.: 60). Med støtte og finansiering fra datidens ledende forskningsstiftelser, skulle amerikanske rasehygienikere komme til å få avgjørende innflytelse på den amerikanske kongressens lovvedtak om begrensninger av retten til innvandring til USA i 1924 i form av *Immigration Restriction Act* (også kjent som *Johnson-Reed Act*). Amerikanske rasehygienikere som juristen og dilettanten Madison Grant (1865–1937), hvis bok *The Passing of The Great Race*, som også rangerte «den nordiske rasen» øverst blant alle verdens «raser» (Sussman, op. cit.: 89) hadde blitt en formidabel salgssuksess i USA i 1916 og ble genierklært av blant andre Adolf Hitler (Sussman, op. cit.: 90),⁵ hadde lenge argumentert for at en stor del av de mange innvandrere som hadde ankommet USA etter 1890-tallet, og da særlig sør- og østeuropeere (italienere, polakker, russere og jøder) representerte genetisk uønskede tilskudd til den amerikanske befolkningen (Sussman, op. cit.: 100). Med den såkalte Johnson-Reed Act vedtok kongressen et strengt kvotesystem basert på nasjonalstatlig opprinnelse, som i det store og det hele stanset all innvandring til USA fra Sør- og Øst-Europa (Sussman, op. cit.: 104). Dette kvotesystemet ble opprettholdt til etter 2. verdenskrig, og dannet bakteppet for at USA, selv etter at nyheter om det pågående nazistiske folkemordet på europeiske jøder nådde britiske og amerikanske nyhetsmedier i 1941–42, ikke aksepterte å ta imot europeiske jøder på flukt (Sussman, op. cit.: 104). Amerikanske rasehygienikere støttet nazismen og sine tyske rasehygieniske kollegaer helt frem til utbruddet av 2. verdenskrig.

Det vi kan utlede av dette er for det første at ideen om at det er forskere, vitenskapsfolk og intellektuelle som i kraft av sine kunnskaper har representert og representerer et førstelinjeforsvar mot det menneskelige barbariet som er blitt legitimert med henvisning til 'rase'-begreper, rasetenkning og rasehygiene, er både ukorrekt og problematisk. Det var,

5. I et personlig brev til Grant beskrev Hitler Grants *The Passing of the Great Race* som sin «bibel» (Yudell, 2014: 108).

som Paul Gilroy og andre har påpekt, nettopp moderne vitenskaper om mennesker, og først og fremst «antropologi, geografi og filosofi, som utførte det omfattende arbeidet som krevdes for å gjøre ideen om 'rase' epistemologisk korrekt» (Gilroy, op. cit.: 58). Vi har også en tendens til å eksternalisere ansvaret for legitimering av 'rase'-begreper og rasisme ved å lokalisere det sosialt og politisk blant medlemmer av lavere sosiale strata. Men hvis det er noe rasismen og 'rase'-begrepets historie dokumenterer til fulle, er det at politikere og intellektuelle som har betraktet seg selv og blitt betraktet som sin tids 'eliter', har vært blant de fremste eksponentene for slike ideer og forestillinger (Sussman, op. cit.: 3).⁶ Det er også et veldokumentert faktum at sentrale norske medier som *Aftenposten* og *Nationen* fra 1920-tallet og fremover både fremmet og kolporterte rasistisk og antisemittisk propaganda, og uttrykte stor grad av sympati for fremveksten av den tyske nazismen så vel som dens rasetenkning (se blant annet Simonsen, 2012; Westlie, 2012 og Michelet, 2014 for dette).

For det andre kan vi lære av dette at den politiske og samfunnsmessige realiseringen og aktualiseringen av begreper og ideer knyttet til 'rase' ofte har funnet sted i tilknytning til nasjonalistiske strømninger og et forsvar av nasjonalstatens 'forestilte fellesskap' utløst av innvandring. Dette er på ingen måte strømninger eller artikulering- og mobiliseringsgrunnlag som er fremmede i vår tid, verken i Norge eller Europa.

UTFORDRINGER TIL 'RASE'-BEGREPET: DU BOIS, BOAS OG MONTAGU

Det er imidlertid ikke slik at det ikke fantes vitenskapelig motstand mot 'rase'-begrepet og den rasetenkningen det legitimerte i vitenskapelige kretser. Særlig innenfor samfunnsvitenskapene var det fra tidlig på 1900-tallet flere som så med betydelig skepsis på 'rase'-begrepet og rasetenkningen og formulerte dette i så vel vitenskapelige som allmenne fora. En tidlig eksponent for en slik kritikk er den amerikanske sosiologen og borgerrettighetsaktivisten W. E. B. Du Bois. Du Bois (1868–1963), i kraft av blant annet sin bok *The Souls of Black Folk* (1903), en gigant i amerikansk litteratur og en foregangsfigur i borgerrettighetsbevegelsen (se Lewis, 2009), var den første afroamerikaner som tok en doktorgrad ved Harvard-universitetet. Hans betydningsfulle bidrag til amerikansk sosiologi er imidlertid i stor grad underkjent i fagkretser (Morris, 2015).

Kwame Anthony Appiah argumenterer for at Du Bois alt tidlig i sin karriere «motsetter seg den biologiske modellen» for 'rase' (Appiah, 2014: 86). Hva angår 'rase'-begrepet er Du Bois på dette tidspunkt fortsatt et produkt av sin tid, hvor det fortsatt ikke er noen som stiller fundamentale spørsmål ved denne måten å forstå og klassifisere ulikhet på, og opererer således med eksistensen av åtte ulike 'raser' (Appiah, op. cit. 87). De sentrale skillelene er for Du Bois imidlertid ikke knyttet til fysiske karakteristika, men til «åndelige ulik-

6. Det er av plassmessig hensyn ikke anledning til å gå nærmere inn på dette her, men det hører også med til denne historien at den rasistiske apartheidgeologien i Sør-Afrika, som la grunnlaget for apartheidstaten (1948–1990), ble utviklet av en gruppe afrikaanstalende antropologer og sosiologer ved Stellenbosch-universitetet i Sør-Afrika på 1930-tallet. Blant disse var antropologen W. W. van Eyselen og sosiologene Hendrik Verwoerd og Geoff Cronjé. Se Dubow (1995) for standardverket om den vitenskapelige rasismen i Sør-Afrika og apartheid.

heter» som nok kan være forankret i det fysiske, men som overskrider dem (ibid.). Appiah noterer her ganske korrekt at Du Bois, når han skriver om dette, ofte blander begreper om 'rase' og 'nasjon', slik at det er uklart hvor det ene begynner og det andre slutter. 'Rase'- og 'nasjons'-fellesskap handler da for Du Bois om de ideene og prinsippene som kommer til uttrykk i et folks 'kollektive liv' (Appiah, op. cit.: 89). For Du Bois representerte afroamerikanere (på det tidspunkt, også i Du Bois' egne arbeider, betegnet som 'negroes') som han selv var en del av og identifiserte seg med i kampen for like sivile, politiske og demokratiske rettigheter, en 'rase' som hadde et bidrag å gi til menneskeheten og til menneskelig sivilisasjon som ingen annen 'rase' kunne gi (Appiah, op. cit.: 92). En av grunnene til at Du Bois insisterte på 'rase'-begrepets relevans på dette tidspunktet, var med andre ord at han mente at en grunnleggende solidaritet mellom svarte amerikanere måtte være forankret i appeller om 'rase'-messig solidaritet. Som Appiah (2015: 8) bemerker, kan denne formen for solidaritet ha blitt anvendt både for rettmessige så vel som urettmessige formål. Borgerrettighetskampen i USA så vel som kampen mot apartheid i Sør-Afrika er vanskelig å tenke seg uten en slik form for solidaritet mellom svarte. På dette punkt går det en lang, dyp og uløst konfliktlinje også i så vel antirasistisk som i den amerikanske borgerrettighetsbevegelsens tenkning. Du Bois ville nok beholde 'rase'-begrepet, men erstatte det biologisk orienterte begrepet med et historisk og sosialt begrep om 'rase' (Appiah, op. cit.: 100). Det var altså ikke så mye selve 'rase'-begrepet som sådan, men måten det ble brukt til å legitimere en forståelse av svarte og andre amerikanere som ikke var del av det anglosaksiske protestantiske (WASP) hegemoniet som naturlig underlegne, og den dype og grunnleggende rasismen både i de amerikanske nord- og sørstatene, som Du Bois motsatte seg. Den vitenskapelige rasismen var for Du Bois med andre ord dårlig vitenskap og måtte avsløres som sådan, ved bruk av vitenskapelige metoder og argumenter (Appiah, op. cit.: 100). Det var for Du Bois uvitenskapelig å slutte fra forskjell i fysiske karakteristika som hudfarge til forskjeller i mentale og intellektuelle evner. En 'rases' sivilisatoriske stadium ga ingen pekepinn om dens medfødte eller nedarvede kapasiteter (Appiah, op. cit.: 104). Du Bois var imidlertid både dypt interessert i og vel orientert om forskningen på menneskelige forskjeller, og hans tenkning på dette punkt utviklet seg i betydelig grad etter hvert som årene gikk. I 1906 inviterte han den tysk-amerikanske kulturanthropologen Franz Boas, som alt da hadde utmerket seg med sin kritikk av biologiske 'rase'-begreper, fra Columbia-universitetet i New York til Atlanta-universitetet for å holde en åpningsforelesning (Appiah, op. cit.: 101). Det ble innledningen til et nært samarbeid med og forhold til den amerikanske antropologen, som med tiden skulle komme til å bli den skarpeste kritikeren av amerikanske rasehygienikere. Du Bois argumenterte alt i 1915 for at 'raser' var å anse som et produkt av blanding, og at det ikke eksisterte noe slikt som «rene raser» (sitert etter Yuddel, 2014: 102). Du Bois ble også kontroversiell i svarte borgerrettighetskretser for sitt prinsipielle forsvar nettopp for retten til å kunne inngå ekteskap og seksuelle forhold på tvers av 'rase'-skiller – på et tidspunkt der et stort antall delstater i USA hadde strenge lovforbud mot dette (Lewis, 2009: 279). I 1920 erklærer så Du Bois at «raser ikke eksisterer i betydningen av store, distinkte og rene ættelinjer av mennesker som er ulike i oppnåelse, utvikling og kapasitet» (sitert etter Appiah, op. cit.: 111, forfatterens oversettelse) – og i 1940 at «det er lett å se at en vitenskapelig definisjon av rase er en umulighet» (sitert etter Appiah, op. cit.: 112).

Franz Boas (1858–1942), en tysk-amerikansk jøde med utdanning innen naturhistorie,

geografi, matematikk og fysikk fra Tyskland, som hadde flyttet til USA i 1886 og fått et professorat i antropologi ved Columbia-universitetet i 1899 (Sussman, op. cit.: 150), var en ledende og svært innflytelsesrik kulturanthropolog og offentlig intellektuell i USA. Boas hadde alt i en tale til den amerikanske antropologiforeningen i 1894 kritisert rasehygienikernes forståelse av 'rase'. Her fremholdt han blant annet at ingen spesifikke forskjeller mellom 'lavere' og 'høyerestående' 'raser' i intellektuelle egenskaper kunne demonstreres (Sussman, op. cit.: 154). I 1911 publiserte Boas på grunnlag av målinger av 18 000 amerikanske innvandrere og deres barn mellom 1908 og 1910, studien *Changes in Bodily Form of Descendants of Immigrants*. Ifølge rasehygienikerne var formen og størrelsen på hodeskallen en av de klareste indikatorene på 'rasenes' biologiske natur og permanens. Men Boas' studie dokumenterte i sin studie at hodeformen og -størrelsen til innvandrede barn endret seg etter innvandring til USA. Dette, anførte Boas, var et funn som indikerte at det var sosiale og miljømessige faktorer snarere enn biologiske faktorer som var det avgjørende for deres fremtidige utvikling. Boas' oppdragsgiver, US Immigration Commission, avviste blankt funnene (Sussman, op. cit.: 158), og Boas ble utpekt til en livslang fiende av ressurssterke og innflytelsesrike amerikanske rasehygienikere som Madison Grant. Senere i 1911 utkom Boas' *The Mind of Primitive Man*, hvor han argumenterte for at det var kultur og ikke biologi antropologien primært burde være interessert i å studere. Denne boken var skrevet for et mer allment publikum. Madison Grants *The Passing of the Great Race* fra 1916 var fra Grants side ment som et tilsvarende til Boas' *The Mind of Primitive Man*, hvis «propaganda» irriterte Grant sterkt da den kom ut (Sussman, op. cit.: 168). Boas' prinsipielle antirasisme, som blant annet var motivert i det han hadde erfart som jøde så vel under oppveksten i Tyskland som voksen i USA, gjorde ham til en farlig intellektuell for rasehygienikerne. For Grant var forklaringen på Boas' fiendskap mot rasehygienikerne imidlertid såre enkel: det måtte selvsagt skyldes at Boas var jødisk, og at han ikke kunne akseptere en utgave av antropologien som henviste ham og hans 'rase' til en 'underlegen' stilling (for dette, se Spiro, 2009: 278–79). Grant anså at han og hans rasehygieniske kollegaer var de som representerte 'den virkelige antropologien', og da det lyktes Boas og hans sympatisører å ta kontrollen over den amerikanske antropologiforeningen AAA (grunnlagt 1902) og dets tidsskrift *American Anthropologist*, brøt Grant og hans sympatisører ut og dannet det såkalte Galton Society som en rival til AAA i 1918 (Sussman, op. cit.: 170). Boas' betydning for kritikken av det biologiske 'rase'-begrepet, rasetenkningen og rasismen skulle også komme til uttrykk i arbeidene til de mange ledende amerikanske kulturanthropologene som fikk sin utdanning ved hans institutt. Blant disse var Robert Lowie, Ruth Benedict, Melville Herskovits, Margaret Mead og Ashley Montagu. Særlig sistnevnte skulle komme til å sette dype og varige spor etter seg med sin fundamentale kritikk av 'rase'-begreper og rasetenkning, og det er til denne kritikken vi nå vender oss.

Ashley Montagu (egentlig Israel Ehrenberg, 1905–1999) var en britisk-amerikansk jøde som vokste opp i Londons East End på et tidspunkt da det fant sted rene antisemittiske opptøyer mot jøder bosatt der. Montagu studerte antropologi ved London School of Economics (LSE) under Bronislaw Malinowski (Yuddel, op. cit.: 132) og under Franz Boas ved Columbia University i New York, hvor han tok sin doktorgrad. Montagu publiserte i sin langvarige vitenskapelige karriere i en rekke felt innen antropologien, innenfor både fysisk og kulturell antropologi. Montagus antirasistiske klarhet og tydelighet faglig og poli-

tisk innebar at han også innenfor antropologenes egne rekker ble ansett som en kontroversiell figur i sin samtid. Han ble i 1953, etter knappe fire år, mer eller mindre fordrevet fra sin første og eneste faste vitenskapelige stilling ved Rutgers University i New Jersey, hvor han etablerte universitetets antropologinstitutt i 1949 (Yudell, op. cit.: 133). Dette var under den republikanske senator Joseph McCarthys mest intense forfølgelse av kunstnere og intellektuelle mistenkt for kommunist sympatier. Det var en fase av amerikansk historie hvor en lang rekke universitetsrektorer i hele USA så vel som den amerikanske antropologiforeningen AAAs ledelse, samtidig som de utad holdt fanen høyt for akademisk frihet, internt både navnga akademikere som de mistenkte for kommunist sympatier til FBI, og sørget for at disse ble svartelistet når de søkte om vitenskapelige stillinger eller opptrykk (Price, 2004). I 1940 fremla Montagu et paper på årsmøtet til American Association of Physical Anthropologists, hvor han gikk til direkte angrep på 'rase'-begrepet i datidens antropologi. Dette ble fulgt opp av en forelesning Montagu holdt ved University of Chicago i 1941 som ganske enkelt bar tittelen «The Meaninglessness of the Anthropological Conception of Race» (Yudell, op. cit.: 133, 135). Montagu fremholdt at 'rase'-begrepet representerte en form for abstraksjon og ekstrapolering som ikke kunne ha noen plass i vitenskapelig tenkning (Yudell, op. cit.: 134). Ifølge Montagu fantes det overhodet ikke dekning for å anta at det eksisterte noen harde og faste genetiske grenser mellom menneskehetens grupper, slik 'rase'-begrepet impliserte (ibid.). Montagu foreslo isteden å erstatte 'rase'-begrepet med begrepet 'etnisk gruppe'. Montagus innsikter har i det store og det hele blitt etablert kunnskapsforståelse i ettertidens samfunnsvitenskap, men i hans samtid var dette selv blant antropologer svært nye og radikale ideer. Montagus ideer ble møtt med både skepsis og kritikk, også blant boasianske kulturanthropologer (Yudell, op. cit.: 135). Eksempelvis hadde en annen av Boas' elever, Ruth Benedict, i 1940 publisert *Race: Science and Politics*. Her argumenterte hun blant annet for at «å anerkjenne rase ikke innebærer å anerkjenne rasisme» fordi «rase er et spørsmål om grundige vitenskapelige studier, mens rasisme er antakelse om den biologiske og vedvarende overlegenheten til én menneskelig gruppe over en annen» (sitert etter Yudell, op. cit.: 105, forfatterens oversettelse). For Montagu fremstår det imidlertid som klart at 'rase'-begrepet, rasetenkningen og rasismen i sosiale og historiske praksiser var så tett knyttet sammen at 'rase'-begrepet verken kunne eller burde reddes på vitenskapelig grunnlag. Montagu videreutviklet sine ideer i det som skulle bli hans fremste bestselger og mest leste bok, *Man's most Dangerous Myth: The Fallacy of Race*, som første gang ble publisert i 1942. Når Montagus radikale kritikk av 'rase'-begrepet har hatt så stor innflytelse og betydning, har det også sammenheng med at han etter 2. verdenskrig spilte en avgjørende rolle som hovedforfatteren bak UNESCOs eksperterklæring om rase som ble publisert i 1950.

Både 'rase'-begrepet så vel som rasetenkningen ble grundig diskreditert i og med Holocaust. Dette dannet bakteppet da den nyetablerte FN-organisasjonen UNESCO under ledelse av den britiske biologen Julian Huxley i 1949 tok initiativet til å sammenkalle et ekspertpanel bestående av fremstående vitenskapsmenn innen antropologi, psykologi og pedagogikk fra hele verden. Blant antropologene som ble oppnevnt var meksikaneren Juan Comas, franskmannen Claude Lévi-Strauss, britisk-amerikanske Ashley Montagu og newzealenderen Ernest Beaglehole (Yudell, op. cit.: 149). Utkastene ble også sirkulert til en tverrfaglig gruppe bestående av blant andre zoologen Theodosius Dobzhansky, Julian

Huxley og økonomen og sosiologen Gunnar Myrdal (ibid.). Den endelige erklæringen bærer imidlertid et sterkt preg av Montagus tenkning, gitt at han ble utpekt av de andre komitémedlemmene til å skrive et utkast. I den endelige erklæringen ble det blant annet slått fast at:

...[...]...Nasjonale, religiøse, geografiske, lingvistiske og kulturelle grupper ikke nødvendigvis sammenfaller med rasegrupper, og de kulturelle karakteristikaene til slike grupper har ingen bevisbar genetisk forbindelse med rasemessige karakteristika ...[...]...De vitenskapelige data som står til vår rådighet på nåværende tidspunkt gir ikke grunnlag for slutningen om at arvelige genetiske forskjeller er en betydningsfull faktor i å generere forskjellene mellom kulturene og de kulturelle oppnåelsene til forskjellige folk og grupper (sitert etter Appiah, 2015: 5, forfatterens oversettelse).

Erklæringen gikk imidlertid ikke så langt som Montagu gjorde i sine egne arbeider. Den tok snarere utgangspunkt i zoologen Dobzhanskys mye leste og siterte bok *Heredity, Race and Society* fra 1946, og tok avstand fra folkelige forestillinger om 'rase' snarere enn den utgaven av det biologiske begrepet om 'rase' som Dobzhansky hadde utviklet i sin syntese. «Sett ut ifra et biologisk synspunkt består arten *Homo Sapiens* [mennesket] av et antall grupper som skiller seg fra hverandre ved forekomsten av ett eller flere gener» (sitert etter Yudell, op. cit.: 149, forfatterens oversettelse). Erklæringen fremholdt at samtidens menneskehet bestod av «mongoloide, negroide og kaukasoide» grupper. Forskjellene mellom disse gruppene av mennesker var imidlertid «dynamiske» snarere enn «statiske», og «det er all grunn til å anta at de vil endre seg i fremtiden» (sitert etter Yudell, op. cit.: 150). «Rase som et biologisk faktum og myten om 'rase' må sondres mellom. For alle praktiske sosiale formål er 'rase' ikke så mye et biologisk fenomen som en sosial myte» (sitert etter ibid.). Blant de formuleringene i erklæringen som skulle vise seg å være mest kontroversielle, var forslaget om å droppe begrepet 'rase' fullstendig og isteden snakke om 'etniske grupper', slik Montagu hadde foreslått alt i 1942. Kritikken av den første UNESCO-erklæringen ble så sterk – også i antropologkretser – at UNESCO så seg nødt til å oppnevne et nytt utvalg, denne gang bestående av hele 69 fageksperter innen fysisk antropologi og genetikere, som UNESCO publiserte året etter i form av erklæringen *The Race Concept: Results of an Inquiry* (Yudell, op. cit.: 159). Denne andre erklæringen ga et sterkere uttrykk for en overbevisning om at et biologisk 'rase'-begrep lot seg forsvare, og en forestilling om at man gjennom utdanning og opplysning kunne hindre bruk av dette begrepet for rent ut rasistiske og diskriminerende formål knyttet til ideer om absolutte og nedarvede forskjeller og over- og underordning på dette grunnlaget. Dette var et syn Montagu, selv om han også var medlem av det andre UNESCO-utvalget, var særdeles skeptisk til.⁷

7. Den kan hende sterkeste eksponenten for Montagus syn i vår tid er den liberale politiske filosofen Kwame Anthony Appiah, som holdt de prestisjefylte BBC Reith Lectures for 2016 og som stiller seg kritisk og avvisende til enhver påberopelse av 'rasemessig identitet' som 'biologisk nonsens' (Ellis-Petersen, 2016).

ETTER RASE?

Vi kan altså trygt slå fast at det biologiske 'rase'-begrepet kan avvises som uvitenskapelig og som et resultat av sosiale forestillinger snarere enn av biologiske realiteter. Men paradoksalt nok forblir det et faktum at så lenge vi synes ute av stand til å overskride begrensningene i en rasebasert forestillingsverden (Goodman, Moses og Jones, 2012: 28), vil rasetenkningen fortsette å ha demonstrerbare biologiske konsekvenser (Meer, 2016: 395). Og rasetenkningen, som synes dypt forankret i populære forestillinger og forståelser, forsvinner selvsagt ikke fra folkelige forestillingsverdener, enda så mye samfunnsvitere gang på gang påpeker det uvitenskapelige ved disse. Vi må altså med Ian Hacking stille spørsmålet om nettopp hvorfor det er en så sterk og vedvarende tendens til å «anvende rase som en kategori» (Hacking, 2014: 147). Og svaret på det er blant annet å finne i det faktum at 'rase' er «en innflytelsesrik normativ forestilling som antas å være riktig og derfor har praktiske effekter og konsekvenser» (St. Louis, 2015: 117). Norske antropologer har påvist at frekvensen av rasisme, basert på biologiske karakteristika på ulike felt, synes å ha gått ned på 1980- og 90-tallet, og at rasismen i økende grad synes å uttrykke seg med henvisning til kulturelle karakteristika (Brottveit, 1996). Men det bør ikke lede oss til å tro at den biologisk orienterte rasetenkningen er død og begravet en gang for alle. Det fremgår både av hatytringer på sosiale medier og av domfellelser under straffelovens hatytringsparagraf § 185 de siste år at dette empirisk sett ikke er tilfellet. Også i en norsk kontekst dukker forsøk på å legitimere 'rase'-begrepet og rasetenkning regelmessig opp. I denne sammenheng kan det være verdt å nevne sosiologene Harald Eia og Ole Martin Ihles bruk av særdeles suspekte faglige kilder som Gregory Cochran, Richard Lynn og Charles Murray i NRKs TV-serie *Hjernevask* for noen år siden, for å underbygge en idé om at afroamerikanere av genetiske grunner skulle skåre lavere på IQ-tester enn hvite amerikanere (se Helland, 2014: 130–141) – og at det altså er «en målbar forskjell i intelligens mellom folkegrupper og raser» (Helland, op. cit.: 137). Og dette altså til tross for at seriøse forskere på feltet for lengst har dokumentert at Richard J. Herrnstein og Charles Murrays *The Bell Curve* fra 1994 – i likhet med det meste av forskning basert på IQ-testing de siste hundre år som postulerer slike fakta – ikke holder vitenskapelig mål (for den klassiske tittelen som forteller hvorfor, se Gould (1981)). Man skal ikke ha tilbrakt mye tid på ulike sosiale medier hvor aktører med tilknytning til den ytre høyresiden i Norge utfolder seg, for å oppdage at både 'rase'-begrepet, rasetenkningen og ideen om at bestemte grupper innvandrere har «lavere IQ», lever i verste velgående. Som et argument mot å tillate innvandring av bestemte grupper til Norge dukker ideen om at noen grupper biologisk sett har «lavere IQ» også opp så vel i Ole Jørgen Anfindsens *Selvordsparadigmet* fra 2010 som i Nils-Rune Langelands Facebook-oppdateringer i 2012 (Bangstad, 2014b: 29). Og senest i 2014 anbefalte en vitenskapsjournalist i *Klassekampen* *New York Times*-journalisten Nicholas Wades ytterst problematiske bidrag til rasetenkning i *The Troublesome Inheritance* fra 2015. Det var etter at slutningene i Wades populærvitenskapelige bok hadde blitt fordømt av et hundretalls ledende amerikanske biologer og naturvitere. Å dømme av *Klassekampens* dekning av debatten, var det imidlertid visstnok 'politisk korrekthet' som lå bak den nærmest unisone vitenskapelige fordømmelsen av Wades bok.

Når det imidlertid kan finnes pragmatiske begrunnelser for å snakke om 'rase' i en

sosial betydning av begrepet, er det fordi solidaritet mellom folk som utsettes for rasisme i ulike former i stor grad har forutsatt en intra-gruppesolidaritet basert på nettopp slike forståelsesrammer. Det var dette W. E. B. Du Bois i sin tid så nokså klart. Men også fordi systematiserte fornektelser av rasisme og fordi den systematiske undergravingen av de fremskritt som borgerrettighetsbevegelsens kamper i USA på 1950- og 60-tallet resulterte i er knyttet til en selektiv innlemmelse av den antirasistiske ideen om 'fargeblindhet' fra denne perioden. Det meste av tilgjengelig samfunnsvitenskapelig forskning dokumenterer at den 'rasemessige ordenen' (Emirbayer og Desmond, 2015) og afroamerikansk bakgrunn strukturerer livsmuligheter og levevilkår på måter som er påfallende like over tid.

OM ARTIKKELEN

Artikkelforfatteren ønsker å takke *Sosiologisk tidsskrifts* foregående redaksjon ved Thomas Ugelvik Larsen, Willy Guneriussen og Frode Henriksen for henvendelsen som førte til at denne artikkelen ble skrevet, samt tidsskriftets fagfeller for kritiske kommentarer. Jeg vil også takke Cora Alexa Døving for langvarig samarbeid om disse problemstillingene, samt Michael R. Seltzer og Ånund Brottveit for kommentarer på utkast. Arbeidet med artikkelen har vært utført ved KIFO (Institutt for kirke-, religions- og livssynsforskning) i Oslo.

REFERANSER

- Anderson, B. (1983) *Imagined Communities*. London og New York: Verso.
- Appiah, K. A. (2014) *Lines of Descent: W. E. B. Du Bois and the Emergence of Identity*. Cambridge, Mass. og London: Harvard University Press.
- Appiah, K. A. (2015) 'Race in the Modern World: The Problem of the Color Line', *Foreign Affairs* 94(2): 1–9.
- Bangstad, S. (2012) 'Failing to Protect Minorities against Racist and/or Discriminatory Speech? The Case of Norway and § 135 (a) of the Norwegian General Penal Code', *Nordic Journal of Human Rights* 30(4): 483–514.
- Bangstad, S. (2013) 'Eurabia Comes to Norway', *Islam and Christian-Muslim Relations* 24(3): 1–23.
- Bangstad, S. (2014a) *Anders Breivik and the Rise of Islamophobia*. London og New York: Zed Books.
- Bangstad, S. (2014b) 'Islamofobi og rasisme', *Agora – Journal for Metafysisk Spekulasjon* 32(3-4) 2014: 5–29.
- Bangstad, S. og Døving, C. A. (2015) *Hva er rasisme*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bangstad, S. (2016) 'Islamophobia – What's in a Name? Analyzing the Discourses of Stop the Islamization of Norway (SIAN)', *Journal of Muslims in Europe* 5(2): 145–169.
- Banton, M. (1987) *Racial Theories*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.
- Bethencourt, F. (2013) *Racisms: From the Crusades to the Twentieth Century*. Princeton og Oxford: Princeton University Press.
- Brandal, N. og Plesner, I. T. (2015) *Assimilering og motstand: Norsk politikk overfor taterne/romanifolket fra 1850 til i dag. Vedlegg til NOU 2015:7*. Oslo: Kommunal- og moderniseringsdepartementet.

- Brottveit, Å. (1996) «Rasismen» og de utenlandsadopterte: Norsk nyrasisme og kulturforståelse, belyst ved erfaringer fra utenlandsadopsjon, *Norsk Antropologisk Tidsskrift* 2: 132–148.
- Bruland, B. (2011) *Det norske Holocaust: Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*. Oslo: HL-senteret.
- Carr, M. (2006) 'You are now Entering Eurabia', *Race & Class* 48(1): 1–22.
- Dubow, S. (1995) *Scientific Racism in Modern South Africa*. New York og Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.
- Eidheim, H. (1969) *When Ethnic Identity is a Social Stigma*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ellis-Petersen, Hannah (2016). 'Racial Identity is Biological Nonsense, Says Reith Lecturer', *The Guardian*, UK 18.10.16.
- Emberland, T. (2003) *Religion og rase: Nyhedenskap og nazisme i Norge 1933–1945*. Oslo: Humanist Forlag.
- Emberland, T. og Kott, M. (2013) *Himmlers Norge: Nordmenn i det storgermanske prosjekt*. Oslo: Aschehoug.
- Emirbayer, M. og Desmon, M. (2015) *The Racial Order*. Chicago: University of Chicago Press.
- Enebak, V. (2012) 'Fjordmans radikaliserings', i Sørensen, Ø., Hagtvet, B. og Steine, B. A. (red.) *Høyreekstremisme* (s. 45–100). Oslo: Dreyer Forlag.
- Eriksen, T. B. (1986) 'Hva er rasisme?', *Kirke og Kultur* 91(5): 255–266.
- Eriksen, T. H. (2016) Social Anthropology and the Shifting Discourses about Immigrants in Norway. I Bringa, T. og Bendixsen, S. (red.) *Engaged Anthropology: Views from Scandinavia* (s. 99–120). New York og London: Palgrave Macmillan.
- Eriksen, T. L. (2007) *Det første folkemordet i det tjuende århundret: Namibia 1903–08*. Oslo: Unipub.
- Fangen, K. (1993) Rasisme i plural form: Paradigmer og begreper om rasisme. SFDH Skriftserie 1. Oslo: Institutt for sosiologi, Universitetet i Oslo.
- Fredrickson, G. M. (2002) *Racism: A Short History*. Princeton: Princeton University Press.
- Gilroy, P. (2000) *Against Race: Imagining Political Culture beyond the Color Line*. Harvard: Belknap Press.
- Goldberg, D. (2006) 'Racial Europeanization', *Ethnic and Racial Studies* 29(2): 331–64.
- Goldberg, D. (2015) *Are we All Postracial Yet?* Cambridge, GB og Malden, Mass.: Polity Press.
- Goodman, A. H., Moses, Y. T. og Jones, J. L. (2012) 'Human Mismeasure'. I Goodman, A. H., Moses, Y. T. og Jones, J. L. (red.) *Race: Are We So Different?* (s. 26–43). Malden, Mass. og Oxford, GB: Wiley-Blackwell.
- Gould, S. J. (1981) *The Mismeasure of Man*. Hamondsworth og New York: Penguin Press.
- Gullestad, M. (2002) *Det norske sett med nye øyne: Kritisk analyse av norsk innvandringsdebatt*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gullestad, M. (2006) *Plausible Prejudice: Everyday Experiences and Social Images of Nation, Culture and Race*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hacking, I. (2014 [2005]) 'Hvorfor spørsmålet om rase fortsatt har betydning', *Agora: Tidsskrift for Metafysisk Spekulasjon* 32 (3-4): 144–165.
- Hall, S. (1997) *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices: Culture, Media and Identities*. Milton Keynes: Open University.
- Helland, F. (2014) 'Rasisme uten rasister i Norge', *Agora: Journal for Metafysisk Spekulasjon* 32(3-4): 108–143.
- Helland, F. (upublisert manuskript) *Rasismens retorikk: Dehumaniseringens diskurs i Norge*.

- Hesse, B. (2014) 'Racism's Alterity: The After-Life of Black Sociology', i Hund, W. D. og Lentin, A. (red.) *Racism and Sociology* (s. 141–174). Berlin: LIT Verlag.
- Kjerland, K. A. og Rio, K. M. (2009) *Kolonitid. Nordmenn på eventyr og big business i Afrika og Stillehavet*. Oslo: Spartacus.
- Kyllingstad, J. R. (2004) *Kortskaller og langskaller: Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Lentin, A. (2016) 'Eliminating Race Obscures its Trace', *Ethnic and Racial Studies* 39(3): 383–391.
- Lewis, D. L. (2009) *W. E. B. Du Bois: A Biography*. New York: Henry Holt & Co.
- López, I. H. (2014) *Dog Whistle Politics: How Coded Racial Appeals have Reinvented Racism and Wrecked the Middle Class*. Oxford: Oxford University Press.
- Madley, B. (2005) 'From Africa to Auschwitz: How German West Africa Incubated Ideas and Methods Adopted and Developed by the Nazis in Eastern Europe', *European History Quarterly* 35(3): 429–64.
- Mattson, G. (2014) 'Nation-State Science and Sweden's Ethnoracial Purity', *Comparative Studies in Society and History* 56(2): 320–50.
- Meer, N. (2016) 'Sociologists, Archbishops, and 'Making a Verb of a Noun'', *Ethnic and Racial Studies* 39(3): 392–396.
- Meer, N. og Modood, T. (2009) 'Refutations of Racism in the 'Muslim Question'', *Patterns of Prejudice* 43(3–4): 335–354.
- Michelet, M. (2014) *Den største forbrytelsen: Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust*. Oslo: Gyldendal.
- Minde, H. (2003) 'Assimilation of the Sami – Implementation and Consequences', *Acta Borealia: A Nordic Journal of Circumpolar Societies* 20(2): 121–46.
- Morris, A. (2015) *The Scholar Denied: W. E. B. Du Bois and the Birth of Modern Sociology*. Berkeley: University of California.
- Mukhopadhyay, C. C. (2012) 'Caucasian'. I Goodman, A. H., Moses, Y. T. og Jones, J. L. (2012) *Race: Are We So Different?* (s. 60–63). Malden, Mass. og Oxford, GB: Wiley-Blackwell.
- nrk.no. (2013) 'Rasisme som begrep finnes ikke i Norge. Det gjør rasismen'. *nrk.no* 08.03.13.
- Olusoga, D. og Erichsen, C. W. (2010) *The Kaiser's Holocaust: Germany's Forgotten Genocide*. London og New York: Faber & Faber.
- Price, D. H. (2004) *Threatening Anthropology: McCarthyism and the FBI's Surveillance of Activist Anthropology*. Durham og London: Duke University Press.
- Rogstad, J. og Midtbøen, A. (2010) 'Den utdannede, den drepte og den glemte: Mot en ny forståelse av rasisme og diskriminering', *Sosiologisk tidsskrift* 18(1): 31–52.
- Roll-Hansen, N. (1980) 'Den norske debatten om rasehygiene', *Historisk tidsskrift* 3, 259–283.
- Rossvoll, M. og Bielenberg, N. (2012) *Antisiganisme, stereotyper og diskriminering av rom*. Oslo: HL-Senteret.
- Schafft, G. E. (2004) *From Racism to Genocide: Anthropology in the Third Reich*. Urbana og Chicago: University of Illinois Press.
- Simonsen, K. B. (2012) *Antisemittisme, innvandringsfiendtlighet og rasetenkning i norsk bondebevegelse, 1918–1940*. Oslo: HL-Senteret.
- Skorgen, T. (2002) *Rasenes oppfinnelse: Rasetenkningens historie*. Oslo: Spartacus.
- Spiro, J. P. (2009) *Defending the Master Race: Conservation, Eugenics, and the Legacy of Madison Grant*. Burlington: University of Vermont Press.

- St. Louis, B. (2015) 'Can Race be Eradicated? The Post-Racial Problematic'. I Murji, K. og Solomos, J. (red.) *Race and Ethnicity: Contemporary Debates and Perspectives* (s. 114–138). Cambridge: Cambridge University Press.
- Stone, D. (2001) 'White Men with Low Moral Standards? German Anthropology and the Herero Genocide', *Patterns of Prejudice* 35(2): 33–45.
- Sussman, R. W. (2014) *The Myth of Race: The Troubling Persistence of an Unscientific Idea*. Cambridge, Mass. og London: Harvard University Press.
- Valluvan, S. og Kapoor, N. (2016) 'Notes on Theorizing Racism and other Things', *Ethnic and Racial Studies* 39(3): 375–82.
- Van Dijk, T. A. (1992) 'Discourse and the Denial of Racism', *Discourse & Society* 3(1): 87–118.
- Westlie, B. (2012) *Hitlers norske budbringere*. Oslo: Achehoug.
- Yudell, M. (2014) *Race Unmasked: Biology and Race in the Twentieth Century*. New York: Columbia University Press.
- Aas, S. og Vestgården, T. (2014) *Skammens historie: Den norske stats mørke sider 1814–2014*. Oslo: Cappelen Damm.